

Behçet Kemal YEŞİLBURSA

Profesör, Bursa Uludağ Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi/Tarih Bölümü/Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı/ Bursa/Türkiye

Professor, Bursa Uludağ University/Faculty of Arts and Sciences/Department of History/Department of History of the Republic of Türkiye/ Bursa/Türkiye

eposta: behcetyesilbursa@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-6309-5703> - RorID: <https://ror.org/03tg3eb07>

Atıf/Citation: Yeşilbursa, BK. 2023. Türkiye-Ortadoğu İlişkileri:100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Özel Sayı: Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye, 1-23.

<https://doi.org/10.33692/avrasyad.1250799>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü /Article Types:	Araştırma Makalesi/Dissertation Summary
Geliş Tarihi /Received:	13 Şubat 2023
Kabul Tarihi/Accepted:	15 Eylül 2023
Yayın Tarihi/Published:	29 Ekim 2023

TÜRKİYE-ORTADOĞU İLİŞKİLERİ:100 YILIN MUHASEBESİ, 1923-2023*

Öz

Türkiye'nin Ortadoğu ile ilişkileri bir dizi paradoks içermektedir. Ortadoğu'daki devletlerle on yıllardır bir arada yaşamasına rağmen Türkiye, bunların hiçbiriyle sağlam, güvenilir, çalışan bir ilişki kuramadı. Bu nedenle Türkiye'nin Ortadoğu'ya ilişkin tarihsel ve çağdaş deneyimi çoğunlukla olumsuz olmuştur. Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerini etkileyen temel faktörler genelde tarih, din ve Batı olmuştur. Bu faktörler geçmişten günümüze Türkiye'nin Ortadoğu politikasını derinden etkilemiştir. Türkiye'nin 1923'ten günümüze Ortadoğu ile ilişkileri incelendiğinde ortaya şöyle bir grafik çıkmaktadır: 1923'ten 1950'ye kadar ilişkilerin kurulduğu ve geliştiği; 1950'den 1965'e kadar ilişkilerin sürekli gerilediği; 1965'den itibaren nispi bir düzelmeye yaşandığı; 1970'lerde tekrar gelişmeye başladı; 1980'lerde sadece siyasi alanda değil ekonomik, ticari ve askeri alanda da gelişme gösterdi; 1990'larda gittikçe Ortadoğu sorunlarının içine çekildi; 2000'lerde ise Ortadoğu'daki sorunların bir parçası haline geldiği görülecektir. Ancak Türkiye'nin Arap ülkeleriyle gerçek ve sürekli bir yakınlaşma içinde olması son derece güç görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Ortadoğu, Dış Politika, Cumhuriyet, 100. Yıl

* Bu makalenin yazımında kaynakçada belirtilen telif eserlerin dışında Birleşik Krallık Ulusal Arşivlerindeki İngiliz Belgeleri de kullanılmıştır.

RELATIONS BETWEEN TURKEY AND THE MIDDLE EAST: ACCOUNTING FOR 100 YEARS, 1923-2023

Abstract

Turkey's relations with the Middle East contain a series of paradoxes. Despite living together with the states in the Middle East for decades, Turkey has not been able to establish a solid, reliable, working relationship with any of them. Therefore, Turkey's historical and contemporary experience with the Middle East has been mostly negative. The main factors affecting Turkey's relations with Middle Eastern countries have generally been history, religion and the West. These factors have deeply affected Turkey's Middle East policy from past to present. When Turkey's relations with the Middle East from 1923 to the present are examined, the following graphic emerges: From 1923 to 1950, relations were established and developed; From 1950 to 1965, relations were constantly declining; There has been a relative improvement since 1965; It began to flourish again in the 1970s; In the 1980s, it developed not only in the political field, but also in the economic, commercial and military fields; In the 1990s, he was increasingly drawn into Middle Eastern problems; In the 2000s, it will be seen that it has become a part of the problems in the Middle East. However, it seems extremely difficult for Turkey to be in a real and permanent rapprochement with Arab countries. Turkey should be extremely careful in its relations with this region, which is far from peace and stability. It is not right for Turkey to stand by Arab countries unconditionally, as it was in the 1950s, nor against the Arab countries as in the 1960s, 1980s and 2000s. Turkey's place in the Middle East, where it is not possible to predict and determine the direction and time of political developments, such as "the displacement of the sands in the desert", should not be next to or against the Arab countries. Turkey should be on the side of peace and its own national interests, not this or that country.

Key words: Turkey, Middle East, Foreign Policy, Republic, 100th Anniversary

Giriş

Bugün genel bir kabul görmekle birlikte, "Ortadoğu" kavramı ilk defa 1902 yılında Amerikan deniz tarihçisi ve stratejisti Alfred Thayer Mahan'ın *National Review*'de yayınlanan Basra Körfezinin önemini ele aldığı "The Persian Gulf and International Relations" başlıklı yazısında, Arabistan ile Hindistan arasındaki bölgeyi ifade etmek için kullanılmıştır. 20. Yüzyılın başlarında Basra Körfezi'nin stratejik önemi ve bu bölgede Alman imparatorluğu, İngiltere ve Rusya'nın nüfuz mücadelelerini anlatmaya çalışan Mahan, jeostratejik bir konsept dahilinde kullandığı "Ortadoğu" kavramı ile, Süveyş'ten Singapur'a kadar uzanan deniz yolunun bir bölümünü koruyan ve kesin şekilde sınırlarını belirtmediği bir bölgeyi anlatmaktaydı. Mahan'ın ardından İngiliz gazetesi *The Times*'in dış politika editörü Valentine Chirol, Tahran muhabiri imzasıyla Basra Körfezi'nin stratejik önemini, Almanya'nın bölgede inşa etmeye çalıştığı Bağdat demiryolunun Basra'ya kadar uzatılmasının İngiltere'nin bölgede ve Asya'daki çıkarlarına vereceği zararları anlattığı birkaç yazısına "Ortadoğu'nun Problemleri"

Türkiye-Ortadoğu İlişkileri:100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023

başlığını -koymuş ve kavramın kamuoyunda benimsenmesine katkıda bulunmuştur (Dursun, 2010: 1231-1274. Davison, 1960: 665-675).

Mahan ve Chirol'un İngiliz diline kazandırdıkları "Ortadoğu" kavramı 20. Yüzyılın başlarında sözlüklere girerken kitap adlarında da görülmeye başlanmıştır. Angus Hamilton *Problems of the Middle East* (London, 1909) adında bir kitap yayınlarken "Ortadoğu" kavramını bilim dünyasına taşırken Hindistan'da Kral naibi olan Lord Curzon, Hindistan'a yakın yerleri ifade etmek için 1911'de bir resmi konuşmasında "Ortadoğu" kavramını kullanarak ona yarı resmi bir nitelik kazandırmıştır. Resmi olarak ilk kez İkinci Dünya Savaşı'nda İngilizler tarafından Mısır'daki askeri birliklerini "Ortadoğu Komutanlığı" olarak adlandırılmasında kullanıldı. Dolayısıyla bu kavramlaştırmada Avrupa dünyanın merkezi olarak kabul edilmekte ve dünyanın diğer bölgeleri bu merkeze olan uzaklıklarına göre "yakın", "orta" ve "uzak" şeklinde kategorize edilmektedir (Dursun, 2010: 1231-1274. Davison, 1960: 665-675).

Ortadoğu sadece belirli bir coğrafi bölgeyi değil aynı zamanda farklı bir kültürü, medeniyeti, sosyal yapıyı ve ilişkileri de ifade etmektedir. Dar anlamda Türkiye, İran, Mezopotamya, Arap Yarımadası, Doğu Akdeniz ve Mısır'ı kapsamına alan Ortadoğu bölgesi tarihsel bakımdan medeniyetlerin geliştiği, semavi dinlerin doğup dünyaya yayıldığı, kıtalararası ticaret yollarının geçtiği, farklı kültürlerin buluştuğu ve başka yerlere intikal ettiği bir kavşak noktasını oluşturmaktadır. Bölge tarihte son derece önemli roller oynadığı gibi modern dönemde de etkinliği sürmektedir. Özellikle semavi dinlerin burada doğmuş olmaları bu din mensuplarının gönüllerinin ve bakışlarının bu bölgeye yönelik olmasında etken olmuştur. Ayrıca modern ekonomilerin en önemli enerji kaynağı olan petrol ve doğal gaz rezervlerinin çoğunun burada olması bölgenin stratejik önemini artırmıştır. Ortadoğu geleneksel yapılarla modern yapıların, kaos ile düzenin, sosyal ve ekonomik alandaki zıtlıkların yaşandığı bir yerdir. Coğrafi ve fiziki çeşitliliği sosyal, ekonomik, kültürel, demografik ve siyasi çeşitlilik ve çoğulculuk izlemektedir (Dursun, 2010: 1231-1274. Davison, 1960: 665-675).

Bölgesel dinamikler açısından bakıldığında Ortadoğu'da en önemli iç unsur petrol, buna bağlı olarak ta en önemli dış unsur İngiltere'dir. Petrolün değerinin gittikçe artması sebebiyle İngiltere'nin Ortadoğu'yu kimselere bırakmak istemediği açıktır. Bu amaçla Sykes-Picot anlaşmasını değiştirerek müttefiki Fransa'yı bile küstürmeyi göze almıştır. Ankara politikasını da Musul'un gölgesinde düzenleyecektir. Nitekim Yunanistan'ı Anadolu'ya sırf Türkleri meşgul etmek için çıkardığına dair yorumlarda söz konusudur. Ayrıca İngiltere'nin Irak ile imzaladığı manda antlaşmasının (10 Ekim 1922) Mudanya Mütarekesiyle (11 Ekim 1922) çakışmasını rastlantı saymak güçtür (Oran, 2003, C. I: 203).

1. Atatürk Dönemi, 1923-1938

Atatürk döneminde izlenen dış politikanın ilk hedefi kendi kaderine hâkim milli bir devlet kurmak olmuştur. Küçük bir devlet olması, büyük devletlerin yayılma yollarını üzerinde bulunması ve stratejik bakımdan önemli bölgeleri elinde tutması sebebiyle dış politikasını uluslararası sisteme göre ayarlamış ve bağımsızlığını bu gerçekçi dış politikası sayesinde koruyabilmiştir. Atatürk'ün Ortadoğu politikası ise, bütün davranışlarında olduğu gibi, hiçbir zaman gözden kaçırmamış, hayalden ve tehlikeli, lüzumsuz ve faydasız gösterilerden ve eğilimlerden kaçınmasını bilmiştir. (Akşin, 1991: 190-216).

Genç Cumhuriyet'in Osmanlı İmparatorluğu'ndan aldığı ağır miraslar arasında Türk-Arap anlaşmazlığı hatta Arapların Türklere karşı kırgınlığı ve bazı hallerde düşmanlığı önemli bir yer alır. Bunun derin ve geniş tarihsel nedenleri vardır. Bunlardan mutlak surette Osmanlı İmparatorluğu'nu sorumlu tutmak doğru değildir (Akşin, 1991: 201).

Atatürk döneminde Türkiye-Ortadoğu ilişkileri "altın çağını" yaşayacaktır. Hem İran hem de Arap ülkeleriyle sınır sorunları çözülmüş (1926'da Irak, 1932'de İran ve 1938'de Suriye ile) ve ilişkiler 1937'de imzalanan Sadabad Paketi ile taçlanmıştır. Ayrıca bu dönemde Afganistan ile de ilişkiler en üst düzeye çıkmıştır. Bu dönemde Türkiye hem İran hem Afganistan hem de Arap ülkeleri için bir model oluşturdu. Yeni rejimlerin ortak amacı batılı kurum ve normlarıyla modern ve tam bağımsız bir ulus-devlet yaratmaktır. İç ve dış düşmanların benzerliği nedeniyle yeni rejimlerin birbirine bakışı olumluydu. İkili ilişkilerde başlayan hızlı düzelleme Ortadoğu liderlerinin Türkiye ziyaretleriyle doruk noktasına çıkmış ve karşılıklı dostluk ve işbirliği antlaşmaları imzalanmıştır. Bu dönemde izlenen dış politika için "Haysiyetli Dış Politika" deyiimi kullanılmıştır. Türkiye bu dönemde "görelî özerklik" sahibi başarılı bir ülke olarak ortaya çıkmıştır (Oran, 2003, C. I: 256-257, 365-369. Bıyıklı, 2006).

Hilafetin kaldırılması, laik bir devletin kurulması ve yapılan inkılaplar Arap ülkeleri arasında Türkiye'ye karşı kısa süreli bir soğukluk oluşturmuş olsa da Türkiye'nin başarılarını kendi kalkınmaları ve ilerlemeleri için örnek almışlardır. Nihayetinde Türkiye emperyalizme karşı savaşmış ve zafer kazanmış bir devlettir. Misak-ı Milli çerçevesinde hareket eden Türk hükümeti Ortadoğu'daki eski Osmanlı toprakları üzerinde herhangi bir hak iddia etmediği için Türkiye ile Arap devletleri arasında önemli bir çıkar çatışması bulunmuyordu. 1926 yılında Irak ile sınır sorunu çözülmüş ve 1931'de Irak Kralı Faysal ve Başbakan Nuri Said Paşa Ankara'yı ziyaret etmiştir. 1938'de Hatay sorununun çözülmesiyle Suriye ile de ilişkilerde gelişme kaydedilmiştir. İngiliz mandası altında bulunan Ürdün ile Türkiye arasındaki ilişkiler ise 1930'lu yıllardan itibaren gelişmeye başlamış ve 1931 yılında iki ülke arasında dostluk ve kardeşlik antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın ardından Ürdün Kralı Abdullah 1937 tarihinde 10 gün süren Türkiye ziyaretinde bulunmuştur. Türkiye, Suudi Arabistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkelerdendir. Ve iki ülke arasında 1929 yılında diplomatik ilişkiler

Türkiye-Ortadoğu İlişkileri:100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023

kurulmuştur. Bu dönemde Mısır ile de ilişkiler düzelmeye başlamıştır (Gönlübol ve Sar, 1997: 87-92).

Öte yandan, Türkiye'nin eskiden beri bağımsız olan Afganistan ve İran ile önemli bir çıkar çatışması da yoktu. 1921'de Afganistan ile dostluk antlaşması imzalanmıştı. Lozan'dan sonra iki ülke arasındaki ilişkiler 1921 antlaşmasının ışığı altında gelişmişti. Mayıs 1928'de Afgan Kralı Amanullah Ankara'yı ziyaret etmiş ve iki ülke arasında dostluk ve işbirliği antlaşması imzalanmıştır. İran'da iktidarı ele geçiren Rıza Şah Pehlevi Türkiye'yi kendisine rol model olarak almış ve 1932'de yenilenen güvenlik ve dostluk antlaşması sonrasında iki ülke arasındaki ilişkiler hızla gelişmiştir. Nitekim 1934 yılında Rıza Şah uzun bir Türkiye ziyareti gerçekleştirmiştir. Nihayetinde Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında 8 Temmuz 1937'de Sadabad Paketi imzalanmıştır (Gönlübol ve Sar, 1997: 87-92, 107-110).

Atatürk'ün Ortadoğu politikası hayale ve hamasete değil, reel politikaya ve ulusal gerçeklere dayalıydı. Bazı çevreler tarafından iddia edilen aksine Atatürk, hem Milli Mücadele hem de Cumhuriyet döneminde genelde tüm İslam ülkeleriyle özelde ise Ortadoğu ülkeleriyle çok iyi ilişkiler kurmuştur. Bu dönemde Atatürk Türkiye'nin yönünü çağdaş uygarlığa, Batı'ya çevirmiş olmasına rağmen Ortadoğu ülkeleriyle de iyi ilişkilerini sürdürmüştür. Kısaca Atatürk emperyalizme karşı Ortadoğu ülkelerinin yanında yer almıştır.

2. İnönü Dönemi, 1938-1950

Bu dönemde bir önceki dönemin yani Atatürk döneminin Ortadoğu politikası devam ettirilmiş olduğunu görüyoruz. Bu dönemde Türkiye Arap ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Kuzeyindeki Sovyetler Birliği'nden tehdit algılayan Türkiye, güney sınırlarından tedirgin olmamak için Arap devletleriyle ikili ilişkilerini geliştirmeye özen göstermiştir. Bu bağlamda ilk olarak Eylül 1945'de Irak Kral Naibi Ankara'yı ziyaret etmiş ve iki ülke arasında Mart 1946'da Türk-İrak Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması imzalanmıştır. 1946'da Suriye ve Lübnan'ın bağımsızlığını tanıdı. Haziran 1946'da Lübnan Cumhurbaşkanı Türkiye'yi ziyaret etti ve iki ülke arasındaki ilişkiler sonraki dönemde sınırlı fakat sorunsuz bir şekilde devam etti. Ocak 1947'de ise Ürdün Kralı Ankara'yı ziyaret etti ve iki ülke arasında Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması imzalandı. Ayrıca bu dönemde Filistin konusu Birleşmiş Milletler'in gündemine geldiğine Türkiye Arap devletleriyle birlikte hareket etmiş ve Filistin'in taksimi aleyhinde oy kullanmıştır. Bu tutumu Arap dünyasında son derece olumlu karşılanmıştır (Oran, 2003, C. I: 616-17).

Fakat savaş sonrası ortaya çıkan iki kutuplu dünya Türk dış politikasını etkilemeye ve Türkiye'nin Arap ülkeleriyle yollarının ayrılmasına neden oldu. Batı'yla yakınlaşan Türkiye Arap ülkelerinden uzaklaşmaya başladı. 1948 yılı bu konuda tam bir dönüm noktası oldu. Aralık 1948'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun Filistin Uzlaştırma Komisyonu kurulması kararına Batılı ülkelerle birlikte olumlu oy kullandı. Ve 28 Mart 1949'da İsrail'i

tanıdı. İsrail'i tanıyan ilk Müslüman ülke olarak Arap devletlerinden gelen sert tepkilerle karşılaştı. Türkiye'nin Ortadoğu politikasındaki değişiklik sadece Filistin sorunuyla sınırlı kalmadı. 1950'lerin hemen başında İran'ın İngiltere ile yaşadığı petrol krizinde de İngiltere'nin yanında yer aldı (Oran, 2003, C. I: 616-17. Robins, 1991: 74-86).

3. Demokrat Parti Dönemi, 1950-1960

1950'lerde Türkiye'nin Ortadoğu politikası "aktif" fakat sonuçları açısından "başarısız" olmuştur. Bu dönemde Ankara tüm dış politikasını NATO çerçevesinde belirleyerek, bölgedeki gelişmeleri Soğuk Savaş mantığı ve Batı gözüyle izlemiştir. Yani, Batı'nın Ortadoğu'daki "temsilcisi" gibi hareket etmiştir. Türk dış politikası "Türkiye'nin çıkarı Batı'nın yani ABD'nin çıkarıyla özdeştir" anlayışıyla yönetilmiştir. Bölge ülkeleriyle ilişkilerinde adeta "Batı'nın sözcüsü" gibi hareket etmiştir. Bölge ülkelerinin Batı karşısındaki bağımsızlık mücadelelerini görmezden gelmiştir. Dolayısıyla bölge ülkeleri tarafından "emperyalizmin sözcüsü" olarak algılandı. Nitekim Batı'nın (ABD ve İngiltere'nin) bölgede kendi çıkarlarını korumak için oluşturmak istediği savunma projelerinde (Ortadoğu Komutanlığı, Kuzey Kuşağı Projesi ve Bağdat Paketi gibi) aktif rol üstlenmiştir. 1956 Süveyş Krizi'nde İngiltere'nin yanında yer almış, 1957'de Suriye Krizi'ni tırmandırması, 1958'deki Irak darbesine müdahale etmek istemiş ve aynı yıl Lübnan'da meydana gelen olaylara müdahale etmek isteyen ABD'nin İncirlik Üssünü kullanmasına izin vermiştir. Ve yine bu dönemde Cezayir'in bağımsızlığı konusunda Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda yapılan oylamada çekimser kalmıştır. Ayrıca bu dönemde Süveyş Krizi sebebiyle İsrail ile de ilişkileri bozulmuş ve Tel Aviv'deki büyükelçisini geri çekmiştir. İsrail'in de aynı yönde hareket etmesiyle iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler maslahatgüzar düzeyinde sürdürülmüştür. Bu dönemde sorun yaşamadığı tek Ortadoğu ülkesi İran olmuştur (Oran, 2003, C. I: 615-52).

Sonuç olarak bu dönemde Türkiye'nin Ortadoğu politikası başarısız olmuş ve bölge ülkeleriyle ilişkilerinde uzun vadede onarılması zor yaralar açmıştır. Türkiye, bu dönemde Arap ülkelere karşı izlediği politikanın olumsuz sonuçlarını 1960'larda görmeye başlamış ve bu tarihten itibaren yeni bir politika oluşturma sürecine girmiştir (Oran, 2003, C. I: 615-16).

Genel olarak Türk dış politikası açısından ele alınırsa, bu dönem kendisinden önceki iki dönemin (1923-38 ve 1938-50) antitezi niteliğindedir. Hem görece özerklik sağlayan bu dönemlerin zıddıdır hem de 1939-50 döneminde yaşanan olaylar tarafından yaratılmıştır. Bu açıdan 1980 sonrası döneme benzemektedir. 1950-60 dönemi dış dinamiklerin ağır mirasının sonucu dışa bağımlı hale gelirken, 1980 sonrası dönem 1960-80 döneminde yaşanan iç dinamiklerin sonucunda dışa bağımlı hale gelmiştir (Oran, 2003, C. I: 498).

1950-60 dönemde Türk dış politikasının geleneksel Batıcılık çizgisi izlenmiş ama en az onun kadar geleneksel olan dengencilik ve statükoculuk çizgisi dikkate alınmamıştır. Nitekim Demokrat Parti iktidarı gerek Doğu/Batı arasındaki, gerekse Batı'nın kendi içindeki dengeleri dikkate almamıştır. Her iki açıdan da sadece ABD'ye bağlılık ve bağımlılık göstermiş,

Türkiye-Ortadoğu İlişkileri:100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023

uluslararası gelişmeleri dikkate almayarak dış politika seçeneklerini sınırlamıştır. Ayrıca aktif bir dış politika yürütmüş fakat risklerle dolu olduğuna dikkat etmemiştir. Bu açıdan 1950-60 dönemi (Menderes dönemi), ileride benzer niteliklerle ortaya çıkacak olan Özal ve AKP dönemlerinin adeta öncülü olmuştur (Oran, 2003, C. I: 498).

Başbakan Adnan Menderes, 29 Mayıs 1950'de TBMM'de yaptığı açılış konuşmasında, hükümetinin Ortadoğu ülkeleriyle daha yakın ilişkiler kurmaya çalışacağını ve Türkiye'nin müttefiklerinin dikkatini Doğu Akdeniz'in güvenliğinin önemine çekeceğini bildirdi. Cumhurbaşkanı Celal Bayar ise 1 Kasım 1950'de Meclisi'nin açılışında yaptığı konuşmada, Türk hükümetinin Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında Sadabad Paktı'nın yeniden canlanmasını memnuniyetle karşılayacağını belirtti. Ortadoğu'nun güvenliğiyle yakından ilgilenen Türk hükümeti, Süveyş Kanalı Bölgesi'ndeki İngiliz birliklerinin varlığı konusunda Mısır ile aralarındaki anlaşmazlıkta İngiliz hükümetinin yanında yer aldı. Ayrıca İngiltere'nin İran'la petrol konusunda anlaşmazlığa düşmesi, Türk hükümetinin İngiltere'ye yeniden sempati duymasını sağladı. İngiliz davasını desteklemeye istekli olduğunu ilan etti. Ancak Türk hükümetinin Ortadoğu sorunlarına karşı kendi yaklaşımı ki Ortadoğu'yu en iyi kendisinin anladığını iddia etmesine rağmen belirsizdi.

1950'li yıllarda Türkiye'nin Batı komşularıyla ilişkileri tatmin edici bir şekilde gelişirken, Arap devletleriyle olan ilişkileri için aynı şeyi söylemek mümkün değildi. Türkiye, Arapları Batı'nın Ortadoğu savunmasına yönelik önerilerini kabul etmeleri konusunda Batılı güçlerden daha başarılı olabileceğine inanıyordu. Ancak Türkiye'nin kendini Batı'ya sattığını düşünen Arap devletleri, Türkiye'nin daha yakın ilişkiler kurma yaklaşımlarına karşılık verme eğiliminde olmadı. Türkiye, onların tavrından giderek daha fazla hayal kırıklığına uğradı. Özellikle Suriye ile ilişkiler, Suriye'nin Hatay üzerindeki iddiaları sebebiyle, iyice gerginleşti. Türkiye'nin Mısır ile ilişkileri de pekiyi değildi. Türk-Mısır ilişkileri çok düşük bir seviyeye gelmişti. Ancak Ürdün Kralı ile Libya Başbakanı ve Dışişleri Bakanı'nun Türkiye'ye yaptıkları ziyaretler, Türkiye'nin Arap Devletleri ile ilişkilerini geliştirme politikası bağlamında anlamlıydı. Türkiye'nin Ortadoğu politikasındaki ilk başarısı 24 Şubat 1955'te Irak ile imzaladığı Bağdat Paktı'nın kurulması oldu. Türkiye, Bağdat Paktı'nın güçlendirilmesinin acil ve önemli olduğu konusunda defalarca İngiltere ve ABD'nin dikkatini çekmek için aktif bir rol oynadı. Türkiye, Araplarla olan ilişkilerinde, NATO'nun Doğu kanadında bir Ortadoğu gücü olarak, konumuna uygun bir rol üstlendi. Ortadoğu politikasını Bağdat Paktı'na dayandırmaya devam etti.

Türkiye'nin coğrafi konumu ve özellikle Bağdat Paktı'na üyeliği, Türk hükümetinin bu paktın imzalanmasından sonra izlediği aktif Ortadoğu politikası, Ortadoğu'daki herhangi bir gelişmenin Türkiye'nin hem iç hem de dış politikasında etkili olacağını düşünüyordu. Türkiye, Suriye'nin komünist olduğunu görmek istemiyordu; Nasır'ın otoritesindeki ve prestijindeki herhangi bir artıştan da memnun değildi. Irak'taki darbeyi takip eden birkaç

hafta boyunca Türkiye, Irak'a karşı Türk veya İngiliz askeri harekâtı çağrısını sürdürdü. Türkiye'nin Ortadoğu'daki komşularına yönelik politikası ve yumuşamaya karşı tutumu, Türk dış politikasındaki diğer şeyleri gölgeliyordu. Sovyet tehdidi Türkiye için hâlâ önemliydi. Dahası, Mısır'ın ihtiraslarından şüphe duymasına rağmen, Irak'la ilişkilerinde ve Arap dünyasına karşı tavrında itidal gösterdi. Dolayısıyla, Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik politikası son derece temkinliydi.

4. İki Darbe Arası Dönem, 1960-1980

Bu dönemde iki kutup (ABD ve Sovyetler Birliği-Batı ve Doğu) arasında yaşanan yumuşama (detant) Türkiye gibi ülkelere dış politikada "görelî özerklik" yaratan bir atmosfer sundu. Dolayısıyla 1960-80 dönemi, dış politika kararlarının alınmasında ve uygulanmasında Türkiye gibi ülkelere "görelî özerklik" sağlamıştır. Bu da Türkiye'nin hem doğu bloku hem de Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmesine olanak vermiştir. Bu "görelî özerklik" uluslararası ortamdaki değişimlere paralel olarak bir önceki 1950-60 döneminin dışa bağımlılığından kaynaklanmıştır. Ve yine bu paralellığı izleyerek bizzat kendisi bir sonraki dönemin (1980-90) bağımlılığını hazırlamıştır (Oran, 2003, C. I: 657-680).

Gerek iç politikada gerek uluslararası sistemde meydana gelen değişiklikler sonucunda 1960'larda Türkiye Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerini gözden geçirmek zorunda kaldı. Böylece 1960'larda Türkiye'nin Ortadoğu politikası 1950'lerden çok farklı bir nitelik kazandı. Bölge ülkeleriyle karşılıklı saygı çerçevesinde ikili ilişkileri geliştirmeye yönelik bir politikaya geçildi. 1950'lerde izlediği politikanın oluşturduğu olumsuz havayı gidermek için yoğun çaba göstermek durumunda kaldı (Oran, 2003, C. I: 784).

1960'lar Ortadoğu devletlerinde de yapısal değişim yaşanan yıllar oldu. Özellikle Irak ve Suriye'de ordunun yaptığı darbeler geleneksel yapıyı sarstı. 1952'de Mısır'da başlayan bu süreç 1950'lerde Nasır'ı Arap dünyasının lideri konumuna getirmiş ve Nasırcılık bölgedeki yenilikçilerin ideolojisi olmuştu. Fakat 1960'larda sosyalist Arap milliyetçi hareketi (Baas hareketi) güçlenerek Irak ve Suriye'yi Nasır'ın etkisinden kurtardı (Oran, 2003, C. I: 784).

1965'de iktidara gelen Adalet Partisi, 1950'lerde Demokrat Parti'nin Batı'nın sözcüsü olarak Ortadoğu ülkeleriyle kurduğu ilişkinin Türkiye'yi uluslararası platformda ne kadar yalnızlaştırdığını gördü. 1965'deki Demirel hükümetinin programında başta "kardeş" Arap devletleri olmak üzere, Asya ve Afrika ülkeleriyle çok yönlü bir dış politika izleneceği belirtildi. Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik yeni politikasına ilk olumlu yanıt Irak'tan geldi. Şubat 1966'da Irak başbakanı Türkiye'yi ziyaret etti ve iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini vurguladı. Bu ziyaretten sonra Türkiye ile çeşitli Arap ülkeleri arasında ticari ve kültürel yakınlaşma süreci başladı. Karşılıklı ziyaretler birbirini izledi. Fakat buna rağmen laik Türkiye Arap ülkeleriyle siyasal bir örgütlenme içine girmekten kaçındı. Zira Arap ülkeleriyle yakınlaşmasının iki temel hedefi vardı: birincisi ekonomik işbirliğini ve ticareti geliştirmek, ikincisi ise başta Kıbrıs sorunu olmak üzere uluslararası platformlarda

Türkiye-Ortadoğu İlişkileri:100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023

yalnızlıktan kurtulmaktı. Buna karşılık Arap ülkelerinin beklentisi Filistin sorununda Türkiye'yi yanlarında görmektir. Nitekim bu durum 1967 Arap-İsrail savaşında açık biçimde ortaya çıktı. Savaş sırasında Ankara sadece Arapları destekleyen demeçler ile yiyecek, giyecek ve ilaç yardımı yapmakla yetinmedi. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda yapılan oylama sırasında da ABD ve Batılı ülkelerden ayrılarak Araplarla birlikte İsrail'in savaş öncesi sınırlara geri çekilmesini isteyen 242 sayılı karara oy verdi. Böylece Türkiye artık Batı'nın Ortadoğu'daki sözcüsü olmayacağını, bölgede kendine özgü politikalar izlemek istediğini de göstermiş oldu (Oran, 2003, C. I: 788-90. Robins, 1991: 74-86).

1960'ların başında Arap ülkeleriyle siyasi bir örgütlenmeye gitmekten özenle kaçınan Türkiye 1960'ların sonunda bu politikasında yumuşamaya gitti. Ağustos 1969'da El Aksa camisinin yanması üzerine Ürdün Kralı'nın bu konuda İslam ülkeleri arasında bir zirve toplantısı önermesi ve toplantıya Türkiye'nin de davet edilmesi ülke için de laiklik ilkesi açısından yoğun tartışmalara sebep olmuştur. Sonunda Başbakan Demirel toplantının dini değil, siyasi bir toplantı olduğunu, toplantıya İslam devletlerinin katılacak olmasının Türkiye açısından toplantıya katılmanın laikliğe ve dış politika ilkelerine aykırı olmadığını açıkladı. Bunun üzerine Türkiye Rabat'ta yapılan toplantıya dışişleri bakanı düzeyinde ve gözlemci statüsüyle katılma kararı aldı. Eylül 1970'de Türkiye 1965'den beri izlediği Arap ülkeleriyle yakınlaşma politikasının meyvelerini topladı. Arap ülkeleri ilk kez Makarios'un Kıbrıs'a ilişkin kararlarını kabul etmediler ve Kıbrıs Türk halkının haklarının korunması gerektiğini dile getirdiler (Oran, 2003, C. I: 792-93).

Fakat 12 Mart 1971 darbesi sonrasında yaşanan ara dönemde Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ilişkilerinde kısa bir süre de olsa bir duraklama oluştu. 12 Mart ara rejimi Adalet Partisi'nin 1965'den beri sürdürmekte olduğu çok yönlü dış politikadan uzaklaştı ve Arap ülkeleriyle arasına da mesafe koydu. Türkiye yüzünü yeniden Washington'a döndü. Mesela 1972'de Cidde'de İslam Konferansı Antlaşma metni imzaya açıldığında Türkiye bunu imzalamadı. Ancak Ekim 1973'de ara dönem sona erince, Türkiye 1971'de terk edilen çok yönlü dış politikaya tekrar dönüş yaptı ve hükümetler Arap ülkeleriyle ilişkileri belli bir düzeyin üzerinde tutmaya çalıştı. 1970'lerde Arap ülkeleriyle ilişkilerin giderek gelişmesine paralel olarak İslam Konferansı Örgütü ile de gelişti. 1975'de Cidde'de yapılan dışişleri bakanları konferansına ilk kez bizzat dışişleri bakanı katıldı. Mayıs 1976'da Konferans İstanbul'da toplandığında 1969'daki Rabat toplantısına katılıp katılmama konusunda tereddüt eden Türkiye'nin gündeminde laiklik ilkesiyle çelişip çelişmediği artık gündem dışı kalmıştı. Artık Türkiye'nin gündemi Arap ülkeleri ile ilişkilerin geliştirilmesi yönündeydi (Oran, 2003, C. I: 793-95).

Türkiye 1973'teki Arap-İsrail savaşında da Filistinlileri ve Arapları desteklemeye devam etti. ABD'nin İncirlik Üssünü kullanarak İsrail'e yardım etmesine izin vermezken, Araplara yardım götüren Sovyet uçaklarının hava sahasından geçmesine izin verdi. Bunun

üzerine Arap ülkeleri Türkiye'yi petrol ihracatı kısıtlamasından muaf tuttu. Ayrıca Ağustos 1973'de Türkiye ile Irak arasında Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının yapımına ilişkin antlaşma imzalandı. İlişkilerin geliştirilmesinin ikinci olumlu sonucu 1974 Kıbrıs harekâtında görüldü. Savaşın en yoğun olduğu dönemde Libya yakıt ve yedek parça desteğinde bulundu. Filistin Kurtuluş Örgütü'ne (FKÖ) karşı mesafeli olan Türkiye, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren örgütle de ilişkilerini geliştirdi. Ocak 1975'de Ankara FKÖ'yü tanıdı ve Ekim 1979'da Ankara'da büro açmasına izin verildi (Oran, 2003, C. I: 795. Robins, 1991: 74-86).

Bu dönemde Türkiye-İsrail ilişkilerinde bir durgunluk yaşanmasına rağmen iki ülkenin ilişkilerinde radikal değişiklikler yaşanmadı. Bu dönemde Türkiye İsrail ile ilişkilerini en alt düzeyde tutmaya özen gösterdi. İki ülke arasındaki ilişkilerde durgunluk yaşanmasının en önemli nedeni şüphesiz Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ve FKÖ ile yakın ilişkiler kurmasıydı. 1960-80 döneminde önce bir durgunluk sonra da soğukluk dönemine giren Türkiye-İsrail ilişkileri, 1980'lerde bu soğuk mirasın etkinde devam etmiş ancak 1990'ların başından itibaren sıcak bir döneme girmiştir (Oran, 2003, C. I: 796-801. Robins, 1991: 74-86).

Bu dönemde Türk-İrak ilişkileri gelişirken, Türk-İran ilişkileri bozulmaya başlamıştır. Irak'taki muhalif Kürt grupları desteklemesi, bölgede başat güç olmak istemesi, bölgenin jandarmalığına soyunması, Türkiye'nin CENTO'ya gereken önemi vermediğini düşünmesi ve nihayetinde demokrasi-monarşi uyuşmazlığı Türkiye-İran ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. İran'da Şah'a karşı muhalefet arttıkça, Türkiye'de de Pehlevi hanedanına yönelik eleştiriler de artmıştır. Nitekim 1979'da İran'da monarşinin yıkılmasına Türk kamuoyu fazla tepki göstermemiştir. İran İslam Cumhuriyeti ile olan ilişkiler daha bir yıl geçmeden Kasım 1979'da bozulmuştu. 12 Eylül darbesinden sonra iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da bozulacağı düşünülürken tam aksine daha da iyiye gitmiştir (Oran, 2003, C. I: 801-806).

1960 darbesinin Türkiye'nin Dış İlişkileri üzerindeki etkisi oldukça küçük olmuştur. Devrimci Hükümet'in neredeyse ilk açıklamaları, Batı ile ittifaklarına sadık kaldıkları yönündeydi. Hükümet Birleşik Arap Cumhuriyeti ile ilişkileri düzeltmek için oldukça gönülsüz bazı girişimlerde bulundu. Ancak bu yöndeki gelişme umutları, Suriye'de ve daha sonra Mısır'da Arapların Hatay üzerindeki iddialarının yeniden canlanmasıyla çok geçmeden suya düştü. Bu dönemde Türkiye'nin komşu ülkelerle ilişkileri önemli ölçüde gelişti. Mısır ile diplomatik ilişkiler yeniden başladı. Kasım'ın Irak siyasi sahnesinden kaybolması, Irak ile ilişkileri iyileştirdi ve iki ülke arasında terör sorunu konusunda sınır bölgelerinde işbirliğini kolaylaştırdı. İran ile ilişkiler, CENTO İttifakı içinde dostça kaldı. İran ve Pakistan ile işbirliği hem CENTO'da hem de 1964'te başlayan, çok sayıda komitesi ancak çok az başarısı olan, yeni Bölgesel Kalkınma İşbirliği'nde ilerledi. Türkiye, Keşmir konusunda Pakistan'ı desteklerken, karışmamaya da özen gösterdi. Türkiye, Arap ülkeleriyle ilişkilerini geliştirme politikasını başarıyla sürdürdü. Sadece Suriye ile, çözülmemiş sınır ve tazminat anlaşmazlıkları, ilişkileri pek gelişmedi. Türk hükümeti Arapların kendi arasındaki ihtilaflarından ve Sovyetler Birliği ile ilişkilerinde rahatsız oldu. Sadece Kıbrıs konusunda bir miktar destek toplamak uğruna

Türkiye-Ortadoğu İlişkileri:100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023

ılımlı bir şekilde Arap yanlısı bir çizgi izledi. Türkiye, CENTO'nun aşırı hevesli olmasa da sadık bir üyesi olmaya devam etti ve İran'la birlikte, Pakistan'ın ittifakta makul ölçüde aktif bir rol oynaması için elinden gelenin en iyisini yaptı. CENTO faaliyetleri ekonomik tarafta her zamanki gibi devam etti, ancak siyasi veya askeri planlamada bir ilerleme olmadı. Türkiye, CENTO ittifakının en az tartışmalı bölgesel üyesi olmaya devam etti, ancak RCD'de İran ve Pakistan ile olan bağlantılarına kamuoyunda daha fazla vurgu yaptı. 1969'da Türkiye'nin Ortadoğu politikası belirgin bir şekilde Araplara yöneldi ve İsrail'den uzaklaştı.

1970'lerde, Suriye ve Irak ile ikili ilişkiler her zamanki gibi gergindi. Dış görünüşe göre, İran ve Pakistan ile daha da yakın ilişkiler geliştirildi. Pakistan ile ilgili olarak, Türkiye, ulusal bütünlüğüne yönelik tehditlere karşı hiçbir zaman manevi destekten fazlasını sunmamakla birlikte, Doğu Pakistan'daki olaylara karşı orta derecede sempatik bir tavır aldı. 1972'de iç işleriyle meşguliyet göz önüne alındığında, dış politika ulusal düşüncenin ikincil bir konusu olarak kaldı. Türkiye, NATO'ya ve Amerikan ittifakına sıkı sıkıya bağlı kaldı. Türkiye'nin CENTO müttefikleri İran ve Pakistan ile ilişkileri iyi durumda idi. Türkiye, CENTO'da yapıcı bir lider rolü oynamaya devam etti. Güney komşuları Irak ve Suriye ile karşılıklı resmi ziyaretler yapıldı. Kuveyt, Suriye ve Irak dışişleri bakanları ile Pakistan Cumhurbaşkanı'nın Türkiye'ye ziyaretleri oldu. Bu, Türkiye'nin İsrail'le ilişkilerini kesmeyi reddetmesine rağmen Arapların en çok kayırdığı ülke olarak kaldığı Ortadoğu savaşında meyvesini verdi. İran ve Arap ülkelerine ziyaret akışı devam etti. Temmuz 1975'te Dışişleri Bakanı'nın başkanlığında bir heyet ilk kez Cidde'de bir İslam Devletleri konferansına katıldı. Türkiye, batı ittifakında sıkı bir şekilde kalmaya devam etti. Fakat aynı zamanda hükümet, batı dışında, özellikle Müslüman ve komünist komşularıyla dış ilişkiler geliştirmeye devam etti. İslam dünyasıyla temaslar, 1970'lerde Türkiye'nin dış ilişkilerinin önemli bir özelliği olmaya devam etti. Mümkün olan en uygun koşullarda petrole ihtiyaç duyan Türkiye, Arap komşularını ve diğer Müslüman ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmeyi daha uygun buldu. Bu amaçla, Türk dışişleri bakanı, Mayıs 1979'da Fas'ta düzenlenen İslam ülkeleri dışişleri bakanları toplantısına katıldı. Türkiye, Arap içi tartışmalara karışmaktan kaçınmaya kararlı olsa da, Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ'nün) amacına daha güçlü destek vermeye başladı. Temmuz 1979'da küçük bir Filistinli gerilla grubu Ankara'daki Mısır Büyükelçiliği'ni ele geçirdi. Rehineler için felaket olabilecek askeri saldırı ile teröristlerle müzakere arasında bir seçim yapmak zorunda kalan Ecevit, ikincisini seçti. Beyrut'tan gelen bir FKÖ ekibi, bir Türk askeri mahkemesinde yargılanacakları sözü ile teröristlerin teslim olmasını sağladı. Bu olayı, Eylül ayında diplomatik statü verilen, Ankara'da bir FKÖ ofisinin kurulması ve Ekim ayında Yaser Arafat'ın Türkiye'ye yaptığı bir ziyaret izledi. Mart 1979'da ittifakın diğer iki bölgesel üyesi CENTO'nun feshedilmesi çağrısında bulunduğu da Türkiye hiçbir itirazda bulunmadı.

5. 12 Eylül Darbesi ve Sonrası: 1980'ler

Türkiye'nin 1980'lerde izlediği Ortadoğu politikasını anlayabilmek için uluslararası sistemde meydana gelen değişiklikleri anlamak gerekir. 1979'da İran İslam devriminin gerçekleşmesi ve Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali önemli kırılma noktaları olmuştur. ABD, Ortadoğu'daki en önemli müttefiklerinden (İran) birini kaybetmişti. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali ABD'nin kaygılarını oldukça artırmıştır. Stratejik önemi dolayısıyla kendisi için yaşamsal önem taşıyan bölgedeki bu kırılmalar karşısında ABD yeni bir proje geliştirmekte gecikmedi. "Yeşil Kuşak" olarak adlandırdığı projeye göre İran'ın "radikal İslam" anlayışına karşı Suudi Arabistan merkezli "ılımlı İslam" teorisini geliştirdi. Böylece hem Sovyetler Birliği çevrelenmiş olacak hem de radikal İslam'ın Ortadoğu'ya yayılması önlenecekti. Bu çerçevede Türkiye'nin stratejik önemi daha da artmıştı. Çünkü bölgede meydana gelebilecek istikrarsızlıklara karşı ABD Türkiye'deki üsleri kullanmak istiyordu. ABD açısından bölge ülkelerinde kendisine bağlı yönetimlerin olması demokratik yönetimlerin olmasından daha önemliydi. Dolayısıyla 12 Eylül askeri darbesini de iç koşullar kadar uluslararası koşullar açısından da değerlendirmek oldukça önemlidir. Sonuç olarak bu dönemde Türkiye, tıpkı 1950'lerde olduğu gibi Batı'nın Ortadoğu'daki çıkarlarını koruma görevini üstlendi ve bu görevini yerine getirmek için "aktif" politika izlemeye başladı. Böylece giderek Avrupa'dan uzaklaşan Türkiye, Ortadoğu ülkeleriyle özellikle de Körfez ülkeleriyle sadece siyasal alanda değil askeri ve ekonomik alanlarda da ilişkilerini geliştirmeye başladı (Oran, 2003, C. II: 127-148. Robins, 1991: 47-86).

Körfez ülkeleriyle ilişkilerinin gelişmesine paralel olarak İslam Konferansı Örgütü içindeki faaliyetleri de artmıştır. Türkiye bu örgütü kendi dış politika sorunlarında destek sağlayabileceği bir platform olarak görmüştür. Nitekim Ocak 1981'de Mekke ve Taif'te yapılan 3. İslam Zirve Konferansına Türkiye ilk kez başbakan düzeyinde katılmıştır.

Ancak bu dönemde Arap ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmeye çalışması İsrail ile ilişkilerinin gerilemesine yol açmıştır. Ayrıca Türkiye'nin Filistin'e verdiği destek Türkiye-İsrail ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu dönemde iki ülke arasındaki ilişkiler en alt düzeye indirilmiştir. İsrail'in Doğu Kudüs'ü ilhakı ve başkent ilan etmesi üzerine Türkiye Ağustos 1980'de Kudüs başkonsoloslukunu kapatmış ve Aralık 1980'de de Tel Aviv'deki maslahatgüzarlığını ikinci kâtip düzeyine indirmiştir. İsrail'in Haziran 1982'de Lübnan'ı işgali de Ankara tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Türkiye'nin 15 Kasım 1988'de ilan edilen Filistin Devleti'ni aynı gün tanınması da İsrail ile olan ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu konuda Türkiye 1990'ların başından itibaren bir denge politikası uygulamaya başlamış ve atılan karşılıklı adımlar ile iki ülke arasındaki ilişkilerde hızlı bir canlanma başlamıştır (Oran, 2003, C. II: 149-152. Robins, 1991: 47-86).

Körfez ülkeleriyle ilişkiler gelişirken İsrail ile olduğu gibi Irak ve Suriye ile de ilişkilerde sorunlar yaşanmıştır. Bu dönemde Irak ve Suriye ile ilişkilere "Kürt Sorunu-PKK terörü" ile Fırat-Dicle sularının paylaşımı damga vurmuştur. Zamanla Irak'la ilişkilerde yakınlaşma sağlanırken Suriye (PKK terörünü desteklemesi sebebiyle) ile ilişkilerde gerilim

Türkiye-Ortadoğu İlişkileri:100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023

artmıştır. Bu dönemde Türkiye'nin Ortadoğu politikasını etkileyen önemli bir olay da İran-İrak savaşı olmuştur. Savaşın başlamasıyla Türkiye tarafsızlığını ilan etti ve sekiz yıl boyunca tarafsızlık politikasında bir değişiklik olmadı. Ancak savaşın bitmesiyle "dondurulmuş veya geçirtilmiş" sorunların gündeme gelmesiyle bu iki ülkeyle olan ilişkiler bozulmaya başladı. İran'la ideolojik, Irak'la güvenlik konularında yaşanan sorunlar ön plana çıkmaya başladı. İran'la yaşanan ideolojik çelişki 1990'larda şiddetlenerek devam etti. İki ülke arasındaki ilişkilerde temel güvensizlik nedeni olmaya devam etti. Benzer bir süreç de Irak ile PKK terörü konusunda yaşandı (Oran, 2003, C. II: 156-157. Robins, 1991: 47-86). Sonuç olarak bu dönemde izlenen dış politika 1950-60 dönemine benzer biçimde çok aktif fakat çok riskli ve ABD'ye ciddi boyutta bağımlı olarak gerçekleşmiştir.

1980'li yıllarda Türkiye, güneydeki komşularıyla ilişkilerini geliştirme çabalarını sürdürdü. Ortadoğu ülkelerine yapılan çok sayıda ziyaret, artan ihracat, Türk müteahhitleri için çalışma ve hatta bazı mütevazı krediler açısından meyvelerini vermeye başladı. Türkiye, güneydoğu Anadolu bölgesinin güvenliği konusunda ciddi endişe duymaktaydı. Ancak, İran ve Irak örneğinde olduğu gibi, bir çözümden doğrudan fayda sağlamayı umsa bile, Ortadoğu ihtilaflarının içine çekilme konusunda çok ihtiyatlı davrandı. Ancak pazarlarını korudu, siyasi bağlantılarını genişletti ve denge politikasına devam etti. Fakat zaman zaman İran/İrak savaşındaki denge politikasını sürdürmekte zorlandı. İran'la pahalı petrol satın alma anlaşmalarını feshetme kararı, Türk-İran ilişkilerini sarstı. Türkiye'nin teröristleri tasfiye etmek için Irak'a sınır ötesi operasyon yapmasından İran rahatsız oldu. Bu dönemde Suriye'nin teröre destek vermesiyle bu ülke ile de ilişkiler bozuldu. Fakat Türk hükümeti olası güvenlik ve ekonomik maliyetlerin farkına vararak doğrudan çatışmadan kaçındı.

Türkiye, İran'daki devrimden doğrudan etkilenmedi, ancak yalnızca bu ülkedeki gelişmelerden değil, aynı zamanda Sovyetlerin Afganistan'ı işgalinin bölge istikrarına yönelik tehdidinden de endişe duydu. Türkiye, petrol ihtiyacının büyük bölümünü karşıladığı ve ihracatı için değerli pazarlar olan İran ile Irak'ın savaş halinde olması, bu iki ülkeyle iyi ilişkiler arzulanmasına rağmen daha fazla ikileme girdi. Ancak Türkiye, kendisine karşı bir Sovyet tepkisi uyandıracak kadar ileri gitmeden, İslam ülkelerinin Sovyetlerin Afganistan'ı işgaline karşı muhalefetinin formüle edilmesinde öncü bir rol oynadı. İran/İrak ihtilafında her iki tarafla da temas halinde oldu ancak kamuoyunda tarafsız bir duruş sergilemeye özen gösterdi.

İran ve Irak'la olan ticari bağlarına rağmen güvenlik çıkarları sebebiyle Türkiye İran-İrak savaşının bir an önce sona erdirilmesinden yanaydı. Türkiye'nin istikrarsız komşuları Suriye, Irak ve İran ile olan uzun güneydoğu sınırı konusundaki hassasiyeti giderek daha belirgin hale geldi. Bu bölgede yaşanan terör sorunu sebebiyle huzursuzluğun yeniden canlanmasından endişeliydi. İran-İrak savaşının hemen yanı başında devam etmesi konusunda zaten gergin olan Türkiye, gerçekçi olmayan bir şekilde İran ve Irak arasında arabuluculuk rolü oynamaya çalıştı. Amerika'nın Körfez'deki eylemlerini eleştiriyor, Pakistan

ve Suudi Arabistan'ın bölge içinde artan dayanışma fikirleriyle flört ediyordu. Dolayısıyla Türkiye'nin dış ilişkilerinin yürütülmesindeki çelişkiler ve zorluklar hiç azalmadı. Sonunda Türkiye, İran-Irak savaşının sona ermesinde önemli bir rol oynamasa da, ateşkes güvenliğine yönelik önemli bir tehdidi ortadan kaldırdı ve ticareti genişletmek için fırsatlar elde etti. Suriye, Irak ve İran ile ilişkiler eskisinden daha çetrefilliydi. Üç ülke de teröre ve teröristlere yardım etmekle suçlandı. İran, bölgede İslami propaganda yapmaya ve Türkiye'nin iç işlerine karışmaya devam etti. Suriye ve Irak ise Fırat suları konusunda Ankara ile ihtilaf halindeydi.

6. Soğuk Savaş Sonrası Dönem: 1990'lar

1990'lar Türkiye'nin gerek kendi iç sorunları gerek uluslararası sistemde meydana gelen değişiklikler sebebiyle giderek Ortadoğu sorunlarının içine çekildiği bir dönem olmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte dikkatler bir kez daha Ortadoğu'ya yönelmiştir. Bölgede meydana gelen istikrarsız ve güvensiz ortam sebebiyle zengin petrol kaynaklarını denetlemek isteyen ABD dikkatini bölgeye yöneltmiştir. Türkiye ise Soğuk Savaş süresince ileri sürdüğü kuzeyden tehdit algılamaya iddiasını terk ederek, artık tehdidin güneyden geldiğini vurgulamaya başlamıştır. Dolayısıyla 1990'lar boyunca Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerini belirleyen temel öge güvenlik endişesi olmuştur. Soğuk Savaş'ın bitmesiyle birlikte Batı açısından stratejik önemini kaybettiğini düşünen Türkiye'nin endişeleri Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi ve ABD liderliğinde müttefiklerin Irak'a saldırmasıyla birlikte ortadan kalktı. Özellikle Cumhurbaşkanı Özal bu fırsatı kullanarak Türkiye'nin NATO ve Batı açısından stratejik önemini azalmadığı göstermek için yoğun çaba harcamıştır. Özal'ın amacı sadece Türkiye'nin stratejik önemini arttırdığını göstermek değildi. Sadece Arap ülkeleriyle ekonomik ve ticari ilişkileri geliştirmek değil başta ABD olmak üzere Batılı ülkelerle de ekonomik, ticari ve askeri ilişkileri geliştirmek ve hatta bunun da ötesinde Musul ve Kerkük'ün alınması olduğunu söyleyebiliriz. Fakat Körfez Krizi Özal'ın beklentilerinin gerçekleşmesine yol açmadığı gibi uzun vadede olumsuz gelişmelere neden oldu. Her şeyden önce terör sorunu bölgesel düzeyden uluslararası düzeye çıktı. Bölgede meydana gelen güç boşluğu PKK terör örgütünün Kuzey Irak'ta güçlenmesini sağladı. Türkiye milyarlarca dolar maddi zarara uğradı ve kendi toprak bütünlüğü konusunda endişe duymaya başladı. Bu manada 1993 yılı bir dönüm noktası oldu. Cumhurbaşkanı Özal'ın vefatı, yerine Süleyman Demirel'in seçilmesi, Tansu Çiller'in de başbakan olması üzerine PKK silahlı çözüm politikasıyla saldırılarını artırdı. Ancak PKK'ya aktif destek veren Suriye üzerinde baskıların artırılması sonucunda örgüt lideri Öcalan Ekim 1998'de Suriye'yi terk etmek zorunda kaldı. Ardından Haziran 2000'de Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad'ın ölümü iki ülke arasındaki ilişkilerin canlanmasına neden oldu (Oran, 2003, C. II: 551-567).

1990'larda ABD ile ilişkilerin gelişmesine paralel olarak İsrail ile de ilişkiler gelişmeye başladı. 1990'da Türkiye Tel Aviv'deki diplomatik temsilciliğini tekrar büyükelçilik düzeyine yükseltti. 1994-95 yıllarında başbakanlar ve cumhurbaşkanları düzeyinde gerçekleşen üst

Türkiye-Ortadoğu İlişkileri:100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023

düzyer resmi ziyaretler iki ÷lke arasındaki ilişkilerin gelişmesine katkı sağladı. İki ÷lke arasındaki ekonomik, ticari ve askeri alandaki işbirliği giderek arttı. Fakat hızla gelişen işbirliği hem iki ÷lke içinde hem de Arap ÷lkelerinde eleştirilere neden oldu (Oran, 2003, C. II: 571-578).

1989'da Humeyni'nin ölmesinden sonra iki ÷lke arasında kısmi bir yumuşama yaşanmasına rağmen 1990'larda Türkiye-İran ilişkilerinde ideolojik nedenlerle yaşanan gerginlikler devam etti. İki ÷lke arasındaki ideolojik gerginlik 1993'te farklı bir boyut kazandı ve İran'ın Türkiye'deki Kemalist aydınlara yönelik suikastlara karıştığı iddia edildi. Ayrıca bu dönemde iki ÷lke arasındaki ilişkileri etkileyen unsurlardan biri İran'ın PKK'ya verdiği desteğe ilişkin iddialar diğeri ise iki ÷lke arasında Kafkasya'da ve Orta Asya'da yaşanan rekabet oldu. Bu dönemde İran'ın PKK'ya destek verdiği Türk makamlarınca sık sık dile getirildi. 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye ile İran Kafkasya'da ve Orta Asya'da "model ÷lke" olma ve nüfuz alanlarını genişletme yarışına girdi. Ancak bu uzun sürmedi, 1993'de Rusya'nın bölgede tekrar ağırlığını koymasıyla Türkiye ve İran geri planda kaldı. Fakat bu dönemde iki ÷lke arasındaki ekonomik ilişkiler artarak devam etti (Oran, 2003, C. II: 579-586).

Türkiye bu dönemde Batı'nın kendisine dayattığı altyapıyı (uluslararası kapitalizm) itirazsız almış fakat üstyapıyı (demokrasi ve insan hakları) almamak için büyük direnç göstermiştir. Bu nedenle ekonomik bakımdan dışa bağımlı hale gelirken, siyasi bakımdan özellikle Avrupa tarafından dışlanan bir ÷lke olmuştur. Buna rağmen bu dönemde Türkiye dış politikasını büyük çöküntüler yaşamadan başarılı bir şekilde sürdürebilmiştir (Oran, 2003, C. II: 239).

7. AKP Dönemi, 2002-2023

AKP iktidara gelmeden önceki iki yıla baktığımızda Türkiye'nin özellikle Suriye ve Irak ile ilişkilerinde önemli gelişmeler sağlanmış, Filistin meselesinde de 1990'lara göre daha dengeli bir politika benimsenmiştir. Türkiye bu dönemde Batı ile ilişkilerini bozmadan bölge ÷lkeleriyle ilişkilerini geliştirmeyi amaçlamıştır. Bu dönemde "Bölge tabanlı dış politika" stratejisi benimsenmiştir. Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in Hafız Esad'ın cenaze töreni sebebiyle Haziran 2000'de yaptığı Suriye ziyareti iki ÷lke arasındaki ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamıştır. Beşar Esad'ın iktidarı devralması sonucunda Suriye'de yaşanan siyasi ve ekonomik değişim havası iki ÷lke arasındaki ilişkilere ivme kazandırmıştır. Öncesinde iki ÷lkeyi savaşın eşiğine getiren terörle mücadele ve su meselesi konularında artık işbirliği sağlanmıştır. Bu dönemde Türkiye, Irak ile ticari ilişkilerini yeniden canlandırma çabasına girmiştir. Ayrıca Irak'a olası bir ABD saldırısını önlemek için çaba göstermiştir. Zira böyle bir müdahale Türkiye'nin ticari ilişkilerini olumsuz etkileyebileceği gibi güvenlik açısından da kuzey Irak'ta güç boşluğuna neden olabilirdi. Eylül 2000'de Filistin'de başlayan ikinci İntifada hareketiyle birlikte bölgede gerilimin artması uluslararası toplumla birlikte Türkiye'nin de

dikkatini Filistin'e yönlendirmesine neden olmuştur. Bu dönemde Türkiye'nin Filistin yanlısı söylemlerinde gözle görülür bir artış olmuştur. Bu söylemlerin en çarpıcı olanı, Başbakan Bülent Ecevit'in 4 Nisan 2002'deki parti grubu toplantısında İsrail'in Filistin'deki operasyonlarını "soykırım" olarak nitelmesi olmuştur. Türkiye-İsrail ilişkilerinde ve iktidar koalisyonu içinde tepkilere yol açacak bu açıklama bir gün sonra düzeltilmiş olsa da, Türkiye'nin Filistin yanlısı söylemlerinin geldiği noktayı göstermesi bakımından oldukça önemli olmuştur (Oran, 2017, C. III: 401-404).

AKP'nin Kasım 2002'de iktidara gelmesiyle birlikte Türkiye'nin Ortadoğu politikasında önemli bir dönüşüm yaşandı. AKP'nin benimsediği Ortadoğu stratejisi 2002'de başbakanlık başdanışmanı, Mayıs 2009'da dışişleri bakanı ve 2014'de de başbakan olan Ahmet Davutoğlu'nun "Stratejik Derinlik" doktrini çerçevesinde yürütülmüştür. Davutoğlu, Türkiye'nin hem coğrafi hem de tarihsel nedenlerle Ortadoğu'da daha etkin politika izlenmesini gerektiğini düşünüyordu.

Ancak bu dönemde AKP'nin izlediği Ortadoğu politikası tıpkı 1950'ler ve 1980'ler de olduğu gibi aktif fakat sonuçları bakımından olumsuz olmuştur. Tıpkı diğer iki dönemde olduğu gibi bölge ülkeleriyle olan ilişkiler istenilen düzeyde gelişmemiş ve bazı ülkelerle (Mısır, Suriye, İsrail gibi) gerginliklerin yaşanmasına da neden olmuştur. Bu dönemde AKP Türkiye'nin temel dış politika ilkelerinden ve uluslararası reel politika gerçeklerinden oldukça uzaklaşarak dış politikaya din-mezhep üzerinden yaklaşan bir görüntü sergilemiştir. Ancak 2011'de Arap ülkelerinde yükselişe geçen halk ayaklanmaları (Arap Baharı) sırasında birkaç istisna dışında genelde ABD ve AB ile eşgüdüm halinde hareket etmiştir (Oran, 2017, C. III: 404-405. Ayhan, 2012).

2000'lerde Ortadoğu'daki dengeleri değiştiren en önemli iki olay ABD'nin müttefikleriyle birlikte 2001'de Afganistan'ı, 2003'de de Irak'ı işgal etmesi olmuştur. Ekim 2001'de Eylül saldırılarını gerekçe göstererek "terörle mücadele" politikası kapsamında Afganistan'ı işgal eden Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Taliban ve yandaşı terör örgütlerini ortadan kaldırmak ve böylece Afganistan'da iç güvenliği sağlamak isterken bu amaçlarına ulaşmadan 2021'de Afganistan'ı terk edecekti. Irak'a müdahalenin açıklanan gerekçesi ise Irak'ı kitle imha silahlarından arındırmak, Saddam Hüseyin'in terörizme verdiği desteği sona erdirmek ve Irak halkını özgürleştirmektir. Fakat asıl nedenin bölgedeki petrol kaynakları üzerinde hâkimiyet kurmak ve Amerika'nın askeri gücünü diğer ülkelere göstermek olduğu iddia edilmiştir. Bu iki olayın Türkiye'nin bölgedeki konumunda, ABD ve bölge ülkeleriyle olan ilişkilerinde önemli etkileri olmuştur. Mesela Irak işgali sırasında ABD'nin Türkiye topraklarını kullanmak istemesi ve bu isteğin 1 Mart 2003'de TBMM tarafından kabul edilmemesi iki ülke arasındaki ilişkileri oldukça olumsuz etkilemiştir. Nitekim bu olaydan kısa bir süre sonra 4 Temmuz'da Türk askerlerinin başına çuval geçirilmesi hadisesi yaşanmıştır. 1 Mart tezkeresinden sonra Türkiye, genel olarak Ortadoğu'dan özel olarak da Irak'tan ekonomik, siyasi ve askeri bakımdan ABD tarafından dışlanacağı endişesini

Türkiye-Ortadoğu İlişkileri:100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023

yaşamıştır. İki ülkenin Irak politikasında ancak 2005'den sonra bir uyum görülmeye başlamıştır (Oran, 2017, C. III: 404-412).

1998 sonrasında gelişmeye başlayan Türkiye-Suriye ilişkileri ABD'nin baskılarına rağmen 2011'e kadar devam etti. Aralık 2009'da Başbakan Erdoğan kalabalık bir heyetle Şam'ı ziyaret etti. Ardından Mayıs 2010'da Esad'ın Türkiye'yi ziyareti tam bir dostluk havasında geçti. 2010 yılında Tunus'ta işsizlik, siyasi yozlaşma, kötü yaşam koşulları, ifade özgürlüğü gibi pek çok sorun sonucunda başlayan "Arap Baharı" kısa sürede benzer sorunlar yaşayan ülkelere de (Mısır, Yemen, Cezayir, Ürdün ve Suriye'ye de) yayıldı. "Arap Baharı"nın Mart 2011'de Suriye'ye sıçraması iki ülke arasındaki ilişkileri derinden etkiledi. Ve iki ülke arasındaki ilişkiler bugüne kadar da düzelmedi. Bu dönemde Türkiye gelişmelere seyirci kalmamak ve bölgedeki pozisyonunu güçlendirmek için yoğun çaba sarf etti. Bu kritik dönüşüm sürecinde etkin bir rol oynayarak Ortadoğu'daki nüfuzunu artırmaya çalıştı. Fakat olaylar istediği gibi gelişmedi (Oran, 2017, C. III: 419-420).

2000'lerin başında Suriye ile ilişkilerin düzelmesine paralel olarak Lübnan ile de ilişkiler düzelmeye başladı. 2004 yılında iki ülke arasında karşılıklı üst düzey ziyaretler gerçekleşti. 2005 yılındaki Refik Hariri suikastı ve 2006'daki Hizbullah-İsrail çatışmaları sonrasında Lübnan'da yaşanan karışıklıklar üzerine Birleşmiş Milletler Lübnan Geçici Görev Gücüne Türkiye'nin asker gönderme isteğine muhalefet şiddetle karşı çıktı. Ve bu olayı Türkiye'nin ABD ve İsrail tarafından adım adım Ortadoğu bataklığına çekilmesi olarak yorumladı. Ülke içindeki tüm muhalefete rağmen AKP hükümeti bunu Ortadoğu politikasında Türkiye'nin etkin biçimde yer alma iradesi olarak görüyordu (Oran, 2017, C. III: 415-419).

AKP iktidarının ilk dönemlerinde Türkiye, Ortadoğu'daki siyasi etkinliğini komşu Suriye ve Irak'ın ötesine taşımaya gayretti etti. Bu bağlamda Suudi Arabistan, Mısır, Ürdün, Yemen, Filistin ve Körfez ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmeye çalıştı. Bunu yaparken de bölgedeki geleneksel güç odakları (Mısır, Suudi Arabistan gibi) aleyhine bir izlenim vermemeye özen gösterdi. AKP iktidarının izlediği etkin ama verimsiz Ortadoğu politikasının sadece Türkiye'nin komşularıyla sınırlı kalmadığının en tipik örneği Filistin sorunu oldu. Türkiye Filistin sorununa daha fazla ilgi göstermeye başladı. Türkiye'nin bu tavrı Arap devletlerini ve halklarını ziyadesiyle memnun etti. İsrail'in "devlet terörü" uyguladığı çeşitli platformlarda en üst perdeden ifade edildi ve Hamas ile yakın ilişkiler kuruldu. AKP Hükümetinin 2008-2009 kışındaki Gazze krizine verdiği tepkiler ile Filistin sorununu adeta Türkiye'nin Ortadoğu politikasında merkezi bir konuma getirdi. Gazze kriziyle ilgili asıl önemli olay 29 Ocak 2009'da İsviçre'nin Davos kentinde yaşandı. Başbakan Erdoğan Dünya Ekonomik Forumunun Gazze oturumunda İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres'le tartışarak toplantıyı terk etmesi Türkiye-İsrail ilişkilerini derinden etkilerken Başbakan Erdoğan'ın kişisel karizması Arap dünyasında zirve yaptı (Oran, 2017, C. III: 429-450).

2002’de AKP yöneticileri İsrail’e karşı özel bir husumet beslemediklerini ve ilişkileri geliştirmeyi arzu ettiklerini belirtti ve nitekim 2009’da kadar da ilişkilerde herhangi bir gerileme olmadı. Ocak 2005’te Dışişleri Bakanı Abdullah Gül’ün, Mayıs’ta da Başbakan Erdoğan’ın İsrail’e yapmış oldukları ziyaretler iki ülke arasındaki ilişkilerdeki yumuşamanın en önemli göstergesi oldu. 2006 yılında yaşanan bazı krizlere rağmen Şubat 2007’de İsrail Başbakanının Ankara ziyareti ilişkilerde tekrar bir yumuşama sağladı. Aralık 2008’de İsrail’in yaptığı Gazze saldırısı, Ocak 2009’da Davos’ta yaşanan kriz ve ardından Mart 2009’da İsrail’de Benyamin Netanyahu’nun başbakanlığında aşırı sağcıların iktidara gelmesi ilişkilerdeki soğukluğu daha da artırdı. Ardından 2010 yılında yaşanan “Alçak Koltuk” krizi ve “Mavi Marmara” krizi ilişkilere damgasını vurdu. Tel Aviv Büyükelçisi Oğuz Çelikkol’u makamına çağırarak İsrail Dışişleri Bakan Yardımcısı Danny Ayalon, Çelikkol’u TV kameraları önünde küçük düşürmeye yönelik söz ve davranışlarda bulundu. “Gazze’ye Özgürlük” filusunda yer alan Mavi Marmara gemisine İsrail askerlerini uluslararası sularda yaptığı baskında dokuz eylemcinin ölmesi iki ülke ilişkileri tarihindeki en ciddi krize yol açtı. Türkiye, İsrail’in eylemlerini “devlet terörü” ve “korsanlık” olarak nitelendirdi ve büyükelçisini geri çekti. Bu olaydan sonra İsrail ile Güney Kıbrıs’ın yakınlaşması ve doğu Akdeniz’de petrol ve doğalgaz arama konusunda işbirliği içine girmeleri Türkiye ve İsrail’i bir kez daha karşı karşıya getirdi. Ancak yaşanan siyasi krizlere rağmen iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler devam etti. Hatta 2009’a kadar askeri alandaki ilişkilerin de belli alanlarda devam ettiği görüldü (Oran, 2017, C. III: 438-450).

Bu dönemde ABD’deki Yahudi lobisinin Türkiye’ye karşı tavrı Türkiye-İsrail ilişkilerindeki iniş ve çıkışlara göre değişti. 2005 yılında iki ülke arasındaki yumuşamaya paralel olarak Yahudi lobisinin tavrında da yumuşama görüldü. Mayıs 2005’teki İsrail ziyaretinin ardından Haziran’da ABD’ye giden Başbakan Erdoğan’a bu ziyareti sırasında ABD’deki önde gelen Yahudi kuruluşlarından (Anti-Defamation League-ADL) Üstün Cesaret Ödülü verildi. Ancak 2009 yılında Gazze saldırıları dolayısıyla iki ülke arasında yaşanan kriz ABD’deki Yahudi lobisinin Türkiye’ye karşı tavrını sertleştirmesine neden oldu. Ve “Ermeni Soykırımı” iddiaları konusunda Türkiye’yi destekleme konusunda pasif bir politika izledi (Oran, 2017, C. III: 446-447).

Bu dönemde Türkiye kendisine uzak Arap ülkeleriyle de ekonomik ilişkilerini geliştirmeye özen gösterdi. Bu bağlamda Moritanya, Fas, Cezayir, Tunus, Libya, Sudan, Mısır, Yemen ve Körfez ülkeleriyle çok sayıda karşılıklı üst düzey ziyaretler gerçekleştirildi ve ticaret, yatırım, enerji ve kültür-turizm alanlarında çeşitli antlaşmalar imzalandı. Ekonomik ilişkilerde en belirgin canlanma Körfez ülkeleriyle yaşandı. Türkiye ile Körfez ülkeleri arasındaki karşılıklı olarak gerçekleşen hemen hemen her ziyarette Türk tarafı Körfez sermayesini çekmek için yoğun çaba harcadı. Nitekim bu dönemde Türk ekonomisinin istikrarında Körfez ülkelerinden (Katar vd.) gelen sıcak paranın çok önemli etkisi oldu. İlişkiler ekonomiyle sınırlı kalmadı. Zamanla taraflar arasında siyasi ve askeri alanlarda da ilişkiler gelişmeye başladı.

Türkiye-Ortadoğu İlişkileri:100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023

Körfez ülkeleri Türkiye için önemli bir sermaye kaynağı ve ticaret ortağı oldu. Dolayısıyla Türkiye, Arap Baharı sırasında Körfez ülkelerinde meydana gelen olayları görmezden geldi (Oran, 2017, C. III: 434-437).

1990'ların aksine bu dönemde Türkiye-İran ilişkileri istikrarlı bir çizgide ilerledi. Bu istikrarın oluşmasında iki faktör rol oynadı, biri enerji alanındaki diğeri de terörle mücadele konusundaki işbirliği. 2000'lerin başında iki ülkenin bölgesel politikaları arasındaki uyumsuzluklar devam etti. Bu konuda iki ülkeyi birbirinden uzaklaştıran olay 2011'de Suriye'de yaşanan olaylar oldu. Türkiye'nin Batı'nın yanında Esad rejimine karşı tavır alması İran tarafından tepkiyle karşılandı. 1990'larda iki ülke arasında rejim farklılığından dolayı yaşanan birçok kriz bu dönemde pek yaşanmadı. İki rejim birbirlerini antitez olarak görmekten vazgeçerek, içişlerine karışmamaya özen gösterdi. Diğer alanlarda duyulan işbirliği ihtiyacı, rejim farklılıklarını arka plana itti. ABD'nin İran üzerindeki baskısının artması ve İran'ın Iraktan sonra sıradaki hedef ülke haline gelmesi Türkiye için üç sebepten (enerji bağımlılığı, PKK ile mücadele ve ekonomik ilişkiler) dolayı bir felaket senaryosu olarak görüldü. Dolayısıyla Türkiye, ABD'nin tüm ısrarlarına rağmen İran'a uygulanan baskı politikasına katılmadı, sorunların diplomasi yoluyla çözümünü için çaba sarf etti (Oran, 2017, C. III: 451-460).

Sonuç

Türkiye'nin Ortadoğu ile ilişkileri bir dizi paradoks içermektedir. Ortadoğu'daki devletlerle on yıllardır bir arada yaşamasına rağmen Türkiye, bunların hiçbirisiyle sağlam, güvenilir, çalışan bir ilişki kuramadı. Bu nedenle Türkiye'nin Ortadoğu'ya ilişkin tarihsel ve çağdaş deneyimi çoğunlukla olumsuz olmuştur. Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerini etkileyen temel faktörler genelde tarih, din ve Batı olmuştur. Bu faktörler geçmişten günümüze Türkiye'nin Ortadoğu politikasını derinden etkilemiştir.

Türkiye'nin 1923'ten günümüze Ortadoğu ile ilişkileri incelendiğinde ortaya şöyle bir grafik çıkmaktadır: 1923'ten 1950'ye kadar ilişkilerin kurulduğu ve geliştiği; 1950'den 1965'e kadar ilişkilerin sürekli gerilediği; 1965'den itibaren nispi bir düzelmeye yaşandığı; 1970'lerde tekrar gelişmeye başladı; 1980'lerde sadece siyasi alanda değil ekonomik, ticari ve askeri alanda da gelişme gösterdi; 1990'larda gittikçe Ortadoğu sorunlarının içine çekildi; 2000'lerde ise Ortadoğu'daki sorunların bir parçası haline geldiği görülecektir. Ancak Türkiye'nin Arap ülkeleriyle gerçek ve sürekli bir yakınlaşma içinde olması son derece güç görünmektedir.

Türkiye, barış ve istikrardan uzak olan bu bölge ile ilişkilerinde son derece dikkatli olmalıdır. Türkiye, ne 1950'lerde olduğu gibi Arap ülkelerinin karşısında ne de 1960'larda, 1980'lerde ve 2000'lerde görüldüğü gibi bu ülkelerin koşulsuz yanında yer alması doğru değildir. Siyasi gelişmelerin yönünü ve zamanını "çöldeki kumların yer değiştirmesi" gibi

önceden tahmin ve tespit etmek mümkün olmayan Ortadoğu'da Türkiye'nin yeri Arap ülkelerinin ne yanı ne de karşısı olmalıdır. Türkiye, şu veya bu ülkenin değil, asıl tutulması gereken tarafın yani barışın ve kendi ulusal çıkarlarının tarafında yer almalıdır.

Uluslararası sistemde meydana gelen hızlı değişiklikler Türkiye'nin Ortadoğu ile ilişkilerini diğer devletlere göre daha fazla etkilemektedir. Ve neredeyse tamamen olumsuz anlamda etkilemektedir. Türkiye, başta Filistin meselesi olmak üzere Ortadoğu ülkelerinin kendi içlerinde yaşadığı meselelerden uzak durmalı ve onların sorunlarını kendi meselesi gibi ele alıp içselleştirmemelidir. Ortadoğu'daki sorunların başında gelen Filistin sorunu çözülsün bile (ki gerçekleşme şansı çok az) Ortadoğu'nun barış ve istikrara kavuşması yine de şüphelidir. Arap ülkelerinin kendi içyapılarından ve birbirleriyle ilişkilerinden kaynaklanan sorunlar yok edilmiş olmayacaktır. Dün, ortak düşman saydıkları İsrail karşısında birleşmiş ve aralarındaki çekişme ve çatışmaları unutmış görünen Arap ülkeleri, ileride pek muhtemeldir ki tekrar birbirleriyle mücadeleye girişeceklerdir.

Şu da unutulmamalıdır ki bugün Ortadoğu'da Türkler dışında dört etnik unsur (Farslar, Araplar, Yahudiler ve Kürtler), üç semavi din ve bu dinlerin onlarca farklı mezhebi ve mensubu bulunmaktadır. Dolayısıyla Türk dış politikasını yürütenler tüm bu farklı unsurları dikkate almak durumundadır.

Türkiye genel olarak bölgeye yönelik ilişkilerini aşağıdaki ilkeler doğrultusunda geliştirmelidir: 1) Orta Doğu devletlerinin iç işlerine karışmama; 2) Bölgedeki devletler arasındaki ihtilaflara müdahale edilmemesi; 3) Bölgedeki tüm devletlerle ikili ilişkilerin geliştirilmesi; 4) Arap devlet sisteminin parçalanmaya devam etmesi; 5) Ticari ve ekonomik ilişkilerin maksimize edilmesi; 6) Ortadoğu'nun, Türkiye'nin Batı ittifakındaki rolünden ayrılması; 7) İsrail-Filistin sorununa yaklaşımında titiz bir denge.

Böylesine zor ve kötüleşen bir tablo karşısında Türkiye'nin seçenekleri nelerdir? Açıkçası, İslam ile laiklik arasında kalan belirsiz kimliği, herhangi bir yöne gitmesine izin vermemektedir. Bu nedenle Türkiye'nin, her ne kadar mükemmel olmasa da, uygulanabilir yalnızca üç seçeneği olduğu görülüyor. Birincisi Türk milletidir (milliyetçiliktir). Türkiye, özellikle Orta Asya'daki Türk devletleriyle daha sıkı bağlar geliştirmeye çalışabilir. İkinci seçenek İslam ümmetidir (ümmetçilik). Türkiye, başta Arap ülkeleri olmak üzere Ortadoğu'nun ana merkezleriyle (özellikle Arap ülkeleriyle) daha iyi ilişkiler geliştirmeye çalışabilir. Ancak Türkiye için üçüncü bir seçenek daha var, o da Avrupa odaklı laik sistem (Atatürkçülük). Cumhuriyetin 100. yılında Türkiye'nin hangi yöne gideceğini hep birlikte göreceğiz.

Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'nin değerlerinin ve normlarının ne olması gerektiğine dair güçlü bir vizyona sahipti: bağımsız, modern, sanayileşmiş, Avrupa odaklı, laik, Türk ve neredeyse tamamen Anadolu topraklarına dayalı olmalıydı. Dolayısıyla ideal Türkiye

Türkiye-Ortadoğu İlişkileri:100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023

vatandaşı, Anadolu'da ikamet eden, Milliyetçi, Avrupalı, laik ve en önemlisi kendini Türk hisseden biri olmalıydı.

Türkiye, barış ve istikrardan uzak olan bu bölge ile ilişkilerinde son derece dikkatli olmalıdır. Türkiye, ne 1950'lerde olduğu gibi Arap ülkelerinin karşısında ne de 1960'larda, 1980'lerde ve 2000'lerde görüldüğü gibi bu ülkelerin koşulsuz yanında yer alması doğru değildir. Siyasi gelişmelerin yönünü ve zamanını "çöldeki kumların yer değiştirmesi" gibi önceden tahmin ve tespit etmek mümkün olmayan Ortadoğu'da Türkiye'nin yeri Arap ülkelerinin ne yanı ne de karşısı olmalıdır. Türkiye, şu veya bu ülkenin değil, asıl tutulması gereken tarafın yani barışın ve kendi ulusal çıkarlarının tarafında yer almalıdır.

Dış politikada Atatürk'ün dışişleri genel sekreterine direktifi ise şu idi: "Arap dünyasına karışmayacaksınız, emperyalist ve kolonialist devletlerin ardında görünmeyeceksiniz, Rusları tahrik etmeyeceksiniz (Dinç, 1998, s. 40). Ne yazık ki Atatürk'ün bu direktiflerine 1945 sonrasında (özellikle de 1950'lerde, 1990'larda ve de 200'lerde) dikkat edilmediğini görüyoruz. Atatürk'ün belirttiği alanlarda Türkiye'nin 1945'den günümüze büyük sorunlar yaşadığı görülüyor.

Son söz, Profesör bir arkadaşımın dediği gibi, Ortadoğu'da yaşananlar "İbrahim oğullarının miras kavgasıdır." Dolayısıyla Türklerin ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kavgası değildir. Türkiye, Ortadoğu'da yaşanan olaylara tamamen tarafsız bir gözle "yurtta barış, dünyada barış" ilkesi doğrultusunda kendi ulusal çıkarları çerçevesinde yaklaşmalıdır.

Kaynakça

A. Archival Sources

The National Archives, UK (TNA)

FCO9/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1954, 7 January 1955.

FO371/101848/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1951, 2 January 1952.

FO371/107547/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1952, 9 January 1953.

FO371/107555/WK1051/16, Internal Affairs, 10 April 1953.

FO371/112921/WK1011/1, Annual Report on Turkey for 1953, 1 January 1954.

FO371/117717/RK1016/1, Internal Affairs, Annex D, Confidential.

FO371/117717/RK1016/17, Internal political situation in Turkey, 6 September-12 October 1955.

FO371/117717/RK1016/17, Michael Stewart to Macmillan, 6 September 1955.

FO371/117717/RK1016/2, Bowker to Eden, 28 February 1955.

FO371/117717/RK1016/2, Internal political situation in Turkey, 28 February 1955.

FO371/117717/RK1016/2, Minute by G. G. Simpson, 8 March 1955.

FO371/117717/RK1016/45, Minute by W. B. M. Johnston, 13 January 1956.

FO371/117717/RK1016/45, New Turkish Government's Programme, 20 December 1955.

FO371/117717/RK1016/8, Bowker to Macmillan, 19 July 1955.

- FO371/123999/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1955, 16 January 1956.
FO371/130174/RK1011/1, Minute by C. T. Brant, 7 February 1957.
FO371/130174/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1956, 5 February 1957.
FO371/136450/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1957, 4 February 1958.
FO371/136450/RK1011/1, Minute by C. T. Brant, 18 February 1958.
FO371/136452/RK1015/20, Position of Turkish Prime Minister and Democrat Party, 9 July 1958.
FO371/136452/RK1015/25, Turkey: Sir James Bowker's Valedictory Dispatch, 2 September 1958.
FO371/144739/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1958, 17 February 1959.
FO371/153030/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1959, 26 January 1960.
FO371/160212/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1960, 6 January 1961.
FO371/87933/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1949, 7 January 1950.
FO371/95267/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1950, 13 January 1951.
FO371/160212/RK1011/1, Turkey: Annual Review for 1960.
FO371/163832/CT1011/1, Turkey: Annual Review for 1961.
FO371/169514/CT1011/1, Turkey: Annual Review for 1962.
FO371/174971/CT1011/1, Turkey: Annual Review for 1963.
FO371/180150CT1011/1, Turkey: Annual Review for 1964.
FO371/185824/CT1011/1, Turkey: Annual Review for 1965.
FCO/9/614/CT1/1, Turkey: Annual Review for 1966.
FCO/9/614, Turkey: Annual Review for 1967.
FCO9/1091/WST1/6, Turkey: Annual Review for 1968.
FCO9/1308/WST1/1, Turkey: Annual Review for 1969.
FCO9/1466/WST1/3, Turkey: Annual Review for 1970.
FCO9/1606/WST1/2, Turkey: Annual Review for 1971.
FCO/1831/WST1/1, Turkey: Annual Review for 1972.
FCO9/2112/WST1/3, Turkey: Annual Review for 1973.
FCO9/2339/WST1/4, Turkey: Annual Review for 1974.
FCO9/2442/WST014/2, Turkey: Annual Review for 1975.
FCO9/2671/WST014/2, Turkey: Annual Review for 1976.
FCO9/2768/WST014/2, Turkey: Annual Review for 1977.
FCO9/2885/WST014/2, Turkey: Annual Review for 1978.
FCO9/3056/WST014/2, Turkey: Annual Review for 1979.
FCO9/3317/WST014/2, Turkey: Annual Review for 1980.
FCO9/3668/WST014/3, Turkey: Annual Review for 1981.
FCO9/4279/WST014/1, Turkey: Annual Review for 1982.
FCO9/4833/WST014/1, Turkey: Annual Review for 1983.
FCO9/5184/WST014/1, Turkey: Annual Review for 1984.

Türkiye-Ortadoğu İlişkileri:100 Yılın Muhasebesi, 1923-2023

FCO9/5506/WST014/1, Turkey: Annual Review for 1985.

FCO9/5813/WST014/1: Turkey: Annual Review for 1986.

FCO9/6180/WST014/1, Turkey: Annual Review for 1987.

FCO9/6642/WST014/2, Turkey: Annual Review for 1988.

FCO9/6988/WST014/2, Turkey: Annual Review for 1989.

FCO9/1508/WST014/2, Turkey: Annual Review for 1990.

B. Books & Articles

Akşin, Aptülâhat, 1991, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara: TTK Yayınları.

Arı, Tayyar, 2004, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, İstanbul: Alfa Yayınları.

Ayhan, Veysel, 2012, *Arap Baharı: İsyânlar, Devrimler ve Değişim*, Bursa: MKM Yayınları.

Bıyıklı, Mustafa, 2006, *Batı İlgalleri Karşısında Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları (Atatürk Dönemi)*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.

Cleveland, William L., 2008, *Modern Ortadoğu Tarihi*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Agora Kitaplığı.

Davison, Roderic H., "Where is the Middle East", *Foreign Affairs*, Vol. 38, No. 4, (July 1960), s. 665-675.

Dinç, Nihat, 1998, *Gönüllü Diplomat: Bir Diplomatın Meslek Yaşamından Notlar*, İstanbul: İthaki Yayınları.

Dursun, Davut, "Ortadoğu'nun Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Yapı Özellikleri Üzerine Genel Tespitler", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Yıl: 2005, Sayı: 50, (2010), ss. 1231-1274.

Gönlübol, Mehmet ve Sar, Cem, 1997, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası, 1919-1938*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Hale, William, 2013, *1774'ten Günümüze Türk Dış Politikası*, çev. Nasuh Uslu, Ankara: Serbest Kitaplar.

Köse, İsmail, 2014, *İngiliz Arşiv Belgelerinde Hicaz İsyanı*, İstanbul: Selis Kitaplar.

Kürkçüoğlu, Ömer, 2011, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası, 1945-1970*, Ankara: Barış Kitap.

Oran, Baskın (ed.), 2003, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olaylar, Belgeler, Yorumlar, Cilt: I 1919-1980*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Oran, Baskın (ed.), 2003, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olaylar, Belgeler, Yorumlar, Cilt: II 1980-2001*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Oran, Baskın (ed.), 2017, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olaylar, Belgeler, Yorumlar, Cilt: III 2001-2012*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Öztürk, Hasan (ed.), 2016, *Modern Orta Doğu Siyasi Tarihi*, İstanbul: Bilgesam Yayınları.

Polat, Gülsüm, 2019, *Türk-Arap İlişkileri: Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken, 1914-1923*, İstanbul: Kronik Kitap.

Robins, Philip, *Turkey and the Middle East*, (London: Pinter Publishers, 1991).

Tuncer, Hüner, 2017, *Türk Dış Politikası, Cumhuriyet Dönemi (1920-2002, 2. Cilt)*, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Yeşilbursa, Behçet Kemal, 2018, *Türkiye ve Ortadoğu Üzerine Notlar*, Ankara: Astana Yayınları.

Yeşilbursa, Behçet Kemal, 2019, *Bağdat Paketi, 1950-1959*, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.

Yeşilbursa, Behçet Kemal, 2020, *Turkey and the Middle East, Selected Articles I-II*, İstanbul: Libra Kitap.

Yeşilbursa, Behçet Kemal, 2021, *Cold War-Turkey-Middle East*, Bursa: Sentez Yayınları.

